

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid: een antropologisch perspectief

Kahmann, M.J.

Citation

Kahmann, M. J. (2014, June 16). *Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid: een antropologisch perspectief*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25252>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25252>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/25252> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Kahmann, Merel

Title: Ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid : een antropologisch perspectief

Issue Date: 2014-04-16

4

**Nationale
ontmoetings-
plaatsen:
Marokkaanse
nationaliteit en
Marokkaanse
nationale
identiteit**

4 Nationale ontmoetingsplaatsen: Marokkaanse nationaliteit en Marokkaanse nationale identiteit

Bijna alle Marokkaanse Nederlanders hebben de Marokkaanse nationaliteit en zullen deze ook doorgeven aan hun kinderen.²⁴ Hierdoor kan de Marokkaanse overheid aanspraak blijven maken op een band met Marokkanen in het buitenland. Deze band legitimeert Marokkaans beleid voor Marokkanen in het buitenland. Daarbij moeten personen met de Marokkaanse nationaliteit aan bepaalde verplichtingen voldoen en hebben zij de mogelijkheid gebruik te maken van het Marokkaanse familierecht. Niet alleen het juridische aspect van de relatie tussen de Marokkaanse overheid en Marokkanen in het buitenland is van belang. Voor het behoud van een relatie met Marokkanen in het buitenland investeert de Marokkaanse overheid in de constructie en het behoud van de Marokkaanse identiteit (ministerie van Marokkanen in het buitenland, 2008-2012).²⁵

Dit hoofdstuk heeft twee delen. Het eerste deel gaat over de Marokkaanse nationaliteit. Omdat het hebben van de Marokkaanse nationaliteit voor mijn respondenten geen vrije keuze is, richt ik me op praktische aspecten van de Marokkaanse nationaliteit. In welke mate effectueren Marokkaanse Nederlanders haar? Gebruiken zij een Marokkaans paspoort, trouwen zij voor de Marokkaanse wet? Het tweede deel van het hoofdstuk gaat over het nationale identiteitsgevoel. Wat merken Marokkaanse Nederlanders van het beleid om de Marokkaanse nationale identiteit te behouden? In de conclusie geef ik antwoord op de vraag hoe ontmoetingen tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse overheid op het vlak van nationaliteit en nationale identiteit eruitzien.

4.1 Basis voor ontmoetingen: de Marokkaanse nationaliteit

‘Eens een Marokkaan, altijd een Marokkaan.’ Tijdens mijn gesprekken met Marokkaanse Nederlanders over de Marokkaanse nationaliteit, kwam deze uitspraak regelmatig naar voren. In de praktijk is het nagenoeg onmogelijk afstand te doen van

²⁴ Uitzonderingen zijn de Marokkaanse Nederlanders (2%) met alleen een Marokkaanse moeder. De vrouw geeft pas sinds de wijzigingen van de Marokkaanse nationaliteitswetgeving in 2007 de Marokkaanse nationaliteit aan haar kinderen door.

²⁵ <http://www.marocainsdumonde.gov.ma/ministère-des-mre/stratégie-et-plan-d'action.aspx>.

de Marokkaanse nationaliteit.²⁶ Volgens de Marokkaanse nationaliteitswetgeving kunnen Marokkanen die naast de Marokkaanse ook een andere nationaliteit bezitten in bepaalde gevallen afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit. Diegenen die afstand willen doen, moeten via een koninklijk besluit toestemming krijgen. De koning kan een persoon in uitzonderlijke gevallen de Marokkaanse nationaliteit ontnemen.²⁷ Marokkanen in het buitenland dienen zich met een aanvraag tot het afstand doen van hun nationaliteit te richten tot de Marokkaanse ambassade of het consulaat in het land van vestiging.

Door aanpassingen van de Marokkaanse nationaliteitswetgeving in 2007 geeft nu ook de vrouw de Marokkaanse nationaliteit aan het kind door. Dit betekent dat kinderen van wie alleen de moeder de Marokkaanse nationaliteit bezit, bij geboorte ook de Marokkaanse nationaliteit krijgen. Hierdoor zal het aantal Marokkaanse Nederlanders met de Marokkaanse nationaliteit toenemen. Deze wetswijziging sluit aan bij de ontwikkeling van de afgelopen decennia in Marokko, waarin een strijd wordt gevoerd ter verbetering van de positie van de vrouw (Buskens, 2001: 21-28; Foblets, 2007). Het vergroten van het bereik van de Marokkaanse nationaliteit past echter ook bij de trend waarbij het beleid van emigratielanden zich richt op het behoud van economische en culturele banden met de migrantengemeenschap.

Voor zover ik weet zijn er op het moment van schrijven geen Marokkaanse Nederlanders die een verzoek indienden tot het afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit. Volgens een respondent zou niemand een brief met een dergelijk verzoek tot afstand daadwerkelijk aan de Marokkaanse koning durven te bezorgen. Deze uitspraak illustreert dat Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit als een gegeven beschouwen en niet als iets waarvan zij afstand kunnen doen.

Naast het ontbrekende vertrouwen in de slagingskans van de procedure, hebben respondenten praktische redenen voor het behoud van de Marokkaanse nationaliteit. Met het afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit, verliezen zij de Marokkaanse identiteitskaart. Deze identiteitskaart vormt de basis voor het aanvragen van diverse diensten, waaronder het openen van een Marokkaanse bankrekening en het regelen van zaken als een huwelijk bij de Marokkaanse burgerlijke stand.

26 Volgens bijzonder hoogleraar F.J.A van der Velden ontvangt het Marokkaanse ministerie van Justitie per jaar een aantal verzoeken tot het afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit. Een à twee van de aanvragers krijgen per jaar toestemming de Marokkaanse nationaliteit op te geven.

27 Dit was het geval bij Abraham Serfaty. Deze politiek gevangene werd onder internationale druk in 1991 vrijgelaten. Hij werd toen onmiddellijk verbannen waarbij zijn Marokkaanse nationaliteit werd afgenomen. Acht jaar na zijn ballingschap, na de dood van Koning Hassan II, kreeg hij zijn Marokkaanse paspoort terug.

Door deze praktische consequenties is het voor Marokkaanse Nederlanders die een binding met Marokko hebben en deze willen behouden, ook geen logische stap afstand te doen van hun Marokkaanse nationaliteit. De binding met Marokko kan bijvoorbeeld bestaan uit tijdelijke terugkeer gedurende de zomer, relaties met familieleden woonachtig in Marokko, het bezit van een huis in Marokko of erfgenaam zijn van een persoon in Marokko.

Kinderen van ouders met de Marokkaanse nationaliteit krijgen volgens de Marokkaanse nationaliteitswetgeving automatisch de Marokkaanse nationaliteit. Respondenten lijken zich bewust te zijn van de verplichtingen jegens de Marokkaanse overheid ten aanzien van de Marokkaanse nationaliteit. Marokkaanse Nederlanders worden bijvoorbeeld bij de geboorte van een kind geacht een geboortekte op te laten maken bij het Marokkaanse consulaat. Eveneens dienen Marokkaanse Nederlanders vanaf 16 jaar in het bezit te zijn van een Marokkaanse identiteitskaart. Marokkaanse Nederlanders voelen zich echter niet altijd gedwongen de verplichtingen met betrekking tot de Marokkaanse nationaliteit na te leven. Aan de hand van de onderwerpen inschrijven, paspoort, huwelijk en burgerschap, beschrijf ik in welke gradaties Marokkaanse Nederlanders hun Marokkaanse nationaliteit effectueren.

4.1.1 Ontmoetingsplaats: inschrijven

Volgens het Marokkaanse familierecht dienen Marokkaanse Nederlanders bij de geboorte hun kind aan te geven bij het Marokkaanse consulaat (Kulk, 2013:77). Echter, niet alle Marokkaans-Nederlandse ouders registreren hun kind bij het Marokkaanse consulaat. Ouders onderbouwen hun keuze ten aanzien van het inschrijven van hun kinderen met emotionele en praktische argumenten. De emotionele argumenten gaan over de verbondenheid die zij met Marokko ervaren. Respondenten geven aan hun kinderen een Marokkaanse achtergrond te willen meegeven. Voor de één is dit een reden een kind te laten registreren bij het Marokkaanse consulaat, terwijl de ander juist meent dat het meegeven van een Marokkaanse achtergrond niet gekoppeld is aan een overheidsdocument en de inschrijving daarom achterwege laat. Meerdere ouders hebben moeite met het doorgeven van de Marokkaanse nationaliteit aan hun kinderen die niet in Marokko opgroeien. Zij ervaren zelf wel de verbondenheid, maar willen deze niet aan hun kinderen meegeven voor wie Marokko slechts een vakantieland is.

Dina (39 jaar): “Bij mijn kinderen heb ik toch zoiets van die zijn hier geboren en getogen. Die hebben een heel ander gevoel bij Marokko. Marokko is voor hen gewoon een soort vakantieoord waar ze één keer in de zoveel tijd heengaan en waar hun opa woont [...] Ik ga ze echt niet opzadelen met een Marokkaans paspoort. Wat moeten ze daarmee? Ik zie er meer nadelen aan kleven dan voordelen op dit moment.”

Naast emotionele motieven, wegen ook praktische motieven mee in de keuze een kind al dan niet in te schrijven bij het Marokkaanse consulaat. Het voorbeeld van Achmed (50) die zijn dochter op achttienjarige leeftijd inschrijft, is in dit opzicht illustratief. Omdat zijn dochter op achttienjarige leeftijd in Marokko gaat werken, heeft zij een Marokkaanse bankrekening nodig en daarvoor is een Marokkaanse identiteitskaart een vereiste. Dit is voor de vader een reden alsnog zijn dochter in te schrijven zodat zij de benodigde papieren kan aanvragen. Ook ter voorkoming van eventuele grensproblemen bij reizen naar Marokko of om een kind erfgenaam te maken²⁸, registreren respondenten hun kinderen bij het Marokkaanse consulaat.

In 2012 registreerde het Marokkaanse ministerie van Marokkanen in het Buitenland 264.909 Marokkanen in Nederland.²⁹ Het CBS, dat haar cijfers op de GBA registratie baseert, legde in datzelfde jaar 355.088 personen van de Nederlandse bevolking met de Marokkaanse nationaliteit vast.³⁰ Voor de registratie van niet-Nederlandse nationaliteiten volgt het GBA de nationaliteitswetgeving van de desbetreffende landen. Dit betekent dat wanneer één van de ouders de Marokkaanse nationaliteit bezit, het GBA de Marokkaanse nationaliteit automatisch registreert ten name van het kind. Ook wanneer Marokkaanse Nederlanders besluiten hun kinderen niet te registreren bij het Marokkaanse consulaat, registreert het GBA hen automatisch met de Marokkaanse nationaliteit. Het verschil in cijfers tussen de Marokkaanse en Nederlandse nationaliteitsregistratie toont dat ongeveer 90.000 Marokkaanse Nederlanders niet staan ingeschreven bij het Marokkaanse consulaat.

Namenlijst

Een onderdeel van het inschrijven van een pasgeborenen op het Marokkaanse consulaat is het opgeven van de naam. Wanneer ouders hun kind inschrijven bij de

28 Zie voor meer informatie over het Marokkaans erfrecht S. Rutten ‘Erven naar Marokkaanse recht. Aspecten van Nederlands internationaal privaatrecht bij de toepasselijkheid van Marokkaanse erfrecht’ (1997).

29 http://www.marocainsdumonde.gov.ma/media/67900/mre%20en%20chiffre_fr_2.pdf.

30 Statline: ‘Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering’ en ‘Nederlanders; geslacht, leeftijd en dubbele nationaliteit’, zie voor cijfers hoofdstuk 1, ‘Spelers: Marokkaanse Nederlanders’.

Marokkaanse burgerlijke stand, moet men een naam opgeven met een ‘Marokkaans karakter’. De naam mag geen familienaam zijn, uit niet meer dan twee voornamen bestaan, geen naam van een stad, dorp of stam zijn en de naam mag niet de goede zeden of de publieke orde aantasten.³¹ De Marokkaanse burgerlijke stand hanteert een lijst met namen die de Marokkaanse overheid eerder goedkeurde. Wanneer de Marokkaanse burgerlijke stand een naam afwijst, kunnen Marokkanen hiertegen in beroep gaan.

Het bestaan van deze lijst en de afwijzing van Berberse namen op grond van het ontbreken van een Marokkaans karakter leidde tot kritische mediaberichten en Nederlandse Kamervragen. Voornamelijk doordat ook sommige Nederlandse gemeenten de lijst zouden toepassen. Onder anderen Ahmed Aboutaleb, burgemeester van Rotterdam, zei de Marokkaanse namenlijst te verbranden wanneer hij deze zou aantreffen in het stadhuis. Volgens *Human Rights Watch* (2010) stuurde het Marokkaanse ministerie van Binnenlandse Zaken in april 2010 een brief rond naar de Marokkaanse burgerlijke stand waarin zij benadrukt dat ook Berberse namen een Marokkaans karakter hebben. Uit een rapport van *Human Rights Watch* (2010) blijkt dat verschillende ouders hun kind een naam met een Berbers karakter hebben kunnen geven.³²

Het merendeel van de respondenten wenst van de namenlijst af te wijken omdat zij hun kind een naam met zowel een Marokkaans als een Nederlands of een Europees karakter willen geven. De namen die hiervoor in aanmerking komen en op de lijst staan, zijn beperkt en daardoor blijven sommige respondenten de namenlijst als een belemmering ervaren. Hakim had zijn zoon graag een Marokkaans-Nederlandse naam gegeven, maar deed dit niet door het bestaan van de namenlijst. Ter voorkoming van problemen bij onder andere het aanvragen van een paspoort, het openen van een bankrekening of het krijgen van een erfenis, is het mogelijk dat Marokkaanse Nederlanders zich noodgedwongen gebonden voelen aan de voorschriften van de Marokkaanse overheid en zich hier niet tegen verzetten. Andere respondenten zijn duidelijk over dit onderwerp: zij geven hun (toekomstige) kinderen een naam die zij zelf willen en vechten – waar nodig – de afwijzing hiervan aan. De nicht van Hanane wilde haar zoon zes jaar geleden inschrijven met een naam die niet op de lijst stond. In eerste instantie keurden Marokkaanse autoriteiten de naam

31 Het Marokkaanse ministerie van Binnenlandse Zaken <http://www.service-public.ma/> Op website, zie ‘Marocains du monde’: ‘choix de prénom’.

32 <http://www.hrw.org/news/2010/12/14/moroccowestern-sahara-more-freedom-name-their-children>.

af, maar nadat zij een aanvraag indiende, is de naam alsnog goedgekeurd.

4.1.2 Ontmoetingsplaats: paspoort en identiteitskaart

Respondenten geven aan dat een paspoort een “administratief ding” en “instrument” is. Zij zien het nut van het bezit van meerdere paspoorten niet in, omdat zij met het Nederlandse paspoort vrij kunnen reizen.

Soufian (25 jaar): “Ik lever mijn Marokkaanse paspoort zonder probleem in. Met het Nederlandse kun je overal naartoe met het Marokkaanse niet.”

Er is een verschil tussen het Marokkaanse paspoort en het identiteitsbewijs. Het identiteitsbewijs is een belangrijk document voor wanneer Marokkanen in Marokko een rekening willen openen of wanneer zij bij de burgerlijke stand familiezaken regelen. Het paspoort is voornamelijk een reisdocument. Meerdere respondenten reizen naar Marokko zonder hun Marokkaanse paspoort.

Dina (39 jaar): “Om de zoveel tijd moet je je paspoort en je kaart vernieuwen. Ik kreeg altijd aan de grens te horen dat mijn papieren niet in orde waren.”

Anass (28 jaar): “Je bent een Marokkaan, je spreekt het, waarom heb je geen ID kaart bij je? Ja, heb ik geen zin in. Nou dan kunnen ze je misschien een half uurtje raar gaan aankijken. Uiteindelijk mag je het land wel binnen. Je kunt gezien worden als Nederlander, maar je wordt geacht ook je Marokkaanse pas bij je te hebben. En ja, om dat soepel te laten lopen, maak je zo’n pas vanaf je zestiende, achttiende. Dat kan via het consulaat.”

Anass nam tijdens zijn reis naar Marokko ook zijn identiteitskaart niet mee. Meerdere Marokkaanse Nederlanders nemen beide documenten niet mee of kiezen er voor alleen het persoonlijke nummer van hun identiteitskaart mee te nemen om bij de Marokkaanse douane af te geven.

Hoewel de symbolische waarde van het paspoort voor Marokkaanse Nederlanders ook een rol speelt, zijn de motieven om een Marokkaans paspoort en identiteitskaart te bezitten overwegend praktisch van aard: ter voorkoming van problemen of om bijvoorbeeld een huis in Marokko te kunnen kopen. In de afweging geen paspoort en identiteitskaart te hebben, spelen ook praktische aspecten een rol. Respondenten geven aan dat een bezoek aan het consulaat veel tijd kost – “ik moet er altijd een dag voor uittrekken” – en vaak irritatie oplevert. Deze gang van zaken op het consulaat is voor sommige respondenten een reden hun reis- en/of identiteitsdocument niet te verlengen.

De Marokkaanse overheid lijkt zich bewust van de klachten die Marokkaanse Nederlanders hebben over het consulaat. Tijdens een bijeenkomst in Amsterdam in 2011 geeft de Marokkaanse minister van Marokkanen in het Buitenland te kennen dat hij werkt aan een verbetering van de situatie op het Marokkaanse consulaat en hij benadrukt dat het ministerie de Marokkanen in het buitenland tegemoet wil komen. Als voorbeeld zegt hij dat Marokkaanse Nederlanders onder de achttien jaar hun Marokkaanse paspoort gratis kunnen ophalen. Nouredine (59) vindt dit slim van de Marokkaanse overheid en zegt dat het nu ineens veel drukker is op het consulaat. Door deze regeling schrijven mogelijk meer Marokkaanse Nederlanders zich op jonge leeftijd in. Deze inschrijvingen bieden Marokkaanse autoriteiten zicht op de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland en reguleren het in stand houden van een staat-burger relatie.

Dubbele nationaliteit

In tegenstelling tot een aantal decennia geleden, vormt het beleid van de Marokkaanse overheid om de band met Marokkaanse Nederlanders in stand houden niet langer een belemmering voor integratie in Nederland. Tijdens het regime van koning Hassan II sommeerden Marokkaanse autoriteiten Marokkanen in het buitenland niet de nationaliteit van het land van vestiging aan te nemen. Deze druk kwam niet alleen van de Marokkaanse overheid, maar ook van de achterblijvende familie en Marokkanen in Nederland. De vader van Hanane (24) wilde graag de Nederlandse nationaliteit. Hij kreeg volgens haar veel kritiek: “straks worden je vrouw en kinderen ook nog Nederlands”. Diegenen die de nationaliteit van het land van vestiging aannamen, werden bestempeld als ‘slechte Marokkanen’ of als ‘verloren zoon’ (Chattou & Belbah, 2002:28-30). Op vergelijkbare wijze ontmoedigde koning Hassan II deelname aan verkiezingen in het land van vestiging (Tinnemans, 1994:279). Tegenwoordig is integratie in het land van vestiging juist een van de beleidsdoelen van de Marokkaanse overheid.

De keuze voor een Marokkaans paspoort en identiteitsbewijs baseren respondenten niet alleen op praktische overweging. Om dit te illustreren past een vergelijking met de keuze die Marokkaans-Nederlandse professionele voetballers maken om voor het Marokkaanse of het Nederlandse nationale elftal te spelen. Ibrahim Afellay besloot voor het Nederlands elftal te spelen; Zacheria Labyad koos daarentegen voor het Marokkaanse elftal. Dat de voetballers uit twee nationale elftallen kunnen kiezen, komt doordat zij in het bezit zijn van zowel de Nederlandse als de Marokkaanse nationaliteit. Het hebben van twee nationaliteiten resulteert niet alleen

in praktische vraagstukken zoals de keuze uit twee nationale elftallen. In dit voorbeeld mondden de keuzes voor de verschillende nationale elftallen uit in emotionele reacties en een discussie over verbondenheid en loyaliteit ten aanzien van de twee landen.

In Nederland is sinds enkele jaren een politiek en publiek debat gaande over dubbele nationaliteit. In het debat lijken emotionele motieven, zowel bij Marokkaanse Nederlanders als Nederlandse politici centraal te staan (Kulk & De Hart, 2011). Dit debat beïnvloedt de keuze van Marokkaanse Nederlanders hun Marokkaanse nationaliteit daadwerkelijk om te zetten in een Marokkaans paspoort. De nadruk op Nederlandse nationale identiteit in combinatie met de negatieve aandacht voor Marokkaanse Nederlanders problematiseert voor respondenten hun Marokkaanse nationaliteit.

Op het problematiseren van de Marokkaanse nationaliteit reageren respondenten verschillend. Enerzijds geven respondenten aan dat zij niet met hun Marokkaanse nationaliteit geconfronteerd willen worden en dat zij bijvoorbeeld de automatische nationaliteitsregistratie van het GBA onwenselijk vinden. Amin zegt dat wanneer je als Marokkaan geregistreerd staat, dit in Nederland in je nadeel kan werken. Als voorbeeld vertelt hij dat hij met een vriend aangifte ging doen bij de politie. Op het politiebureau zei de politieagent tegen zijn vriend: “Ik zie dat u Marokkaan bent”. Dat je in Nederland bij een officiële instantie geconfronteerd wordt met het ‘Marokkaans zijn’, vindt Amin vervelend. In Nederland wil hij niet als ‘Marokkaan’ benaderd worden, omdat “ze een bepaald beeld daarvan krijgen, wat in je nadeel kan werken” en hij zich hierdoor een “tweederangs burger” voelt. Dit voorbeeld is illustratief voor meerdere Marokkaanse Nederlanders die af willen komen van het etiket ‘Marokkaan’.

Anderzijds geven respondenten aan dat door gevoelens van discriminatie en uitsluiting door hun Nederlandse omgeving de waarde van hun Marokkaanse paspoort belangrijk wordt en zij het daarom zijn gaan aanvragen. Tarik (26) had bijvoorbeeld nooit een Marokkaans paspoort. Door de discussie over dubbele nationaliteit heeft hij het paspoort inmiddels wel en kocht hij eveneens een stuk grond in Marokko. “De discussie verplicht je te oriënteren over waar je nog meer naartoe kan”, aldus Tarik. Ook zijn vrouw, een bekeerde Nederlandse moslima, “herkent haar eigen land niet meer sinds zij een lapje stof op haar hoofd heeft”.

Anass (28 jaar): “In de politieke discussie in Nederland wordt de afgelopen tien jaar veel over Marokkanen gesproken en niet altijd positief. Voor Marokkanen kan ik me heel goed voorstellen dat het land waarin zij geboren zijn [MK: Nederland], steeds minder hun plek wordt en dat terwijl Marokko juist potentie in de Marokkaan buiten Marokko ziet.”

Idriss (59 jaar): “Argumenten [in het politieke debat] zijn gebaseerd op assimilatie en xenofobie. Hierdoor wordt voor Marokkanen een Marokkaans paspoort belangrijk. Voorheen betekende een Marokkaans paspoort niks.”

In tegenstelling tot het voorbeeld van Amin zijn er ook Marokkaanse Nederlanders die aangeven zich door vergelijkbare ervaringen van stigmatisering sterker met Marokko verbonden te zijn gaan voelen. Het problematiseren van de dubbele nationaliteit versterkt het symbolische belang van de Marokkaanse nationaliteit (van der Welle, 2011).

4.1.3 Ontmoetingsplaats: huwelijk

Het Marokkaanse familierecht is op grond van het nationaliteitsbeginsel van het privaatrecht ook van toepassing op Marokkanen in het buitenland (Buskens, 1999:539). Dit betekent dat Marokkaanse Nederlanders gebruik kunnen maken van het Marokkaanse familierecht. Een belangrijk aspect van het Marokkaanse familierecht is het islamitische karakter. Hoewel het Franse protectorale bewind (1912-1956) het Marokkaanse rechtstelsel sterk heeft beïnvloed, bleef het Marokkaanse familierecht tijdens en na het protectoraat gebaseerd op de Malikitische rechtsgeleerdheid (Buskens, 1999:31-59). In de praktijk krijgen Marokkaanse Nederlanders voornamelijk rond het sluiten van een huwelijk, een scheiding en overlijden te maken met het Marokkaanse familierecht. Of en hoe respondenten rond deze levensgebeurtenissen gebruik maken van het Marokkaanse familierecht, beschrijf ik aan de hand van de mogelijke keuzes bij het sluiten van een huwelijk.

Artikel 4 van de Nederlandse wet conflictenrecht huwelijk bepaalt dat wanneer twee aanstaande echtgenoten, van wie tenminste één de Nederlandse nationaliteit bezit, een huwelijk willen voltrekken, zij voor de Nederlandse wet trouwen en een consulaire huwelijk niet erkend wordt (Jordens-Cotran, 2000:126-127). Artikel 14 van de hernieuwde Marokkaanse familiewet van 2004 bepaalt dat Marokkanen woonachtig in het buitenland onder bepaalde voorwaarden hun huwelijksovereenkomst kunnen voltrekken in het land van vestiging. Voor Marokkaanse Nederlanders betekent dit dat zij binnen drie maanden na het voltrekken van een Nederlands huwelijk, dit huwelijk kunnen laten erkennen bij het Marokkaanse consulaat (Zie

artikel 14 en 15 Mudawanna, vertaling Berger, 2004:14).

Een huwelijk gesloten in Marokko volgens Marokkaans familierecht, wordt in tegenstelling tot een consulaire huwelijk wel in Nederland erkend (Jordens-Cotran, 2007:256). Voor sommige Marokkaanse Nederlanders is het sluiten van een huwelijk in Marokko handiger, omdat zij de erkenning van hun ‘Nederlandse huwelijk’, niet volledig op het Marokkaanse consulaat kunnen regelen en alsnog voor papieren naar Marokko moeten. Dit is het geval bij Marokkaanse Nederlanders die in Marokko zijn geboren. Volgens informatie van het Marokkaanse consulaat in Rotterdam, kan het consulaat alleen een trouwboekje afgeven aan Marokkanen die in Nederland geboren zijn. Personen die in Marokko geboren zijn, kunnen enkel bij de Marokkaanse burgerlijke stand van hun geboorteplaats een trouwboekje aanvragen.³³

Bij respondenten bestaat onduidelijkheid over welke huwelijken zij kunnen en moeten sluiten. Voor alle respondenten is het vanzelfsprekend voor de Nederlandse wet te trouwen of hun huwelijk in Nederland te laten erkennen. Eén respondent meent – overigens ten onrechte – dat hij wettelijk verplicht is voor de Marokkaanse wet te trouwen. Ook zijn er respondenten die de wettelijke verplichting niet ervaren, maar uit sociale druk wel voor de Marokkaanse wet trouwen. De wens tot het voltrekken van een huwelijk volgens islamitisch recht vormt voor respondenten een belangrijke beweegreden voor het trouwen voor de Marokkaanse wet. Voor anderen vormt het islamitische karakter van de plechtigheid juist een reden niet voor de Marokkaanse en enkel voor de Nederlandse wet te trouwen.

Dina (39 jaar): “Ik ben Marokkaans en ik heb dat paspoort, maar ik vind dat hele religieuze aspect vervelend. Ik vind het echt gewoon een inbreuk op mijn leven, op mijn privacy. Je wordt in feite verplicht om mee te bewegen of niet. En wij [MK: Dina en haar echtgenoot] kiezen voor niet.”

Deze respondent ziet af van een huwelijk voor de Marokkaanse wet, omdat zij zich niet wil verbinden met de religieuze aspecten daarvan. Het gevolg hiervan is dat zij in Marokko als ongehuwd geregistreerd staat.

Voor andere respondenten is juist het islamitische aspect van een huwelijk volgens Marokkaans familierecht een argument voor het sluiten of erkennen van een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Hun familieleden waarderen het sluiten van een ‘islamitisch’ huwelijk en zij willen een islamitische trouwakte hebben. Wanneer men geen islamitische trouwakte bezit, kan dit praktische consequenties hebben,

waaronder het niet samen kunnen overnachten in dezelfde hotelkamer. Ayoub is de respondent die meent dat het verplicht is voor de Marokkaanse wet te trouwen.

Ayoub (35 jaar): “Als ik met haar naar Marokko zou gaan en daar niet geregistreerd staat dat ik met haar getrouwd ben, heb ik kans dat ik de cel in moet. [...] Ze kunnen op straat tegen je zeggen, mag ik je trouwakte zien? Als je het aan kan tonen is er niets aan de hand, maar anders zien ze het als overspel.”

Om praktische en juridische problemen in Marokko te voorkomen, trouwen verschillende respondenten ook voor de Marokkaanse wet.

Esma (31 jaar): “Het had eigenlijk onze voorkeur om hier [MK: Nederland] te trouwen met vrienden en ouders, maar we moesten heel veel papieren verzamelen en ook moesten we naar het ministerie in Rabat. Ik heb eigenlijk niet over de voor- en nadelen nagedacht [MK: om alleen voor de Nederlandse wet te trouwen]. We wilden wel voor beiden getrouwd zijn, omdat we ook in Marokko bezittingen hebben.”

Esma is in Marokko geboren en moest voor de erkenning van haar Nederlandse huwelijk officiële documenten in Marokko opvragen en ophalen. Uit praktische overwegingen zijn zij en haar man in Marokko getrouwd en hebben zij dit huwelijk in Nederland laten erkennen. Samuel is met zijn vrouw voor de Nederlandse en de Marokkaanse wet getrouwd.

Samuel (27 jaar): “Het trouwen voor de Marokkaanse wet had voor mij niet zo nodig gehoeven, omdat de positie van de vrouw niet goed is. In 2004 is dit hersteld, maar in praktijk is het moeilijk toe te passen [...] Feit is, dat we onze kinderen wel willen kunnen inschrijven, erfrecht, dan moet je wel in Marokko kunnen laten zien dat je getrouwd bent. Dus voor praktische zaken ook het Marokkaanse. Het trouwen voor de Marokkaanse wet heeft voor mij niks religieus. Ten onrechte wordt de Marokkaanse wet als echt beschouwd en de Nederlandse als nep.”

Samuel is geboren in Nederland en sloot uit praktische overwegingen ook een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Opvallend is dat hij zegt dat trouwen voor de Marokkaanse wet voor hem geen religieuze betekenis heeft. Meerdere respondenten die in Nederland geboren zijn, beschouwen het Marokkaanse familierecht niet als islamitisch. Dit blijkt ook uit het volgende voorbeeld van Tarik. Wanneer ik aan Tarik (26) vraag voor welke wet hij is getrouwd, antwoordt hij “voor de Nederlandse, islamitische en Marokkaanse wet”. Hij en zijn toekomstige echtgenote kregen eerder dan verwacht een huis toegewezen waar zij zouden gaan samenwonen. Voordat zij

daar gingen wonen, wilden zij trouwen. Zij gingen hiervoor naar de gemeente, maar kregen daar te horen dat de eerste mogelijkheid pas over vier maanden was. Toen gingen zij naar het Marokkaanse consulaat waar de medewerkers hen doorverwezen naar de Nederlandse burgerlijke stand. Vervolgens besloten zij eerst door een imam een islamitisch huwelijk te laten sluiten. Later sloten zij alsnog het huwelijk voor de Nederlandse wet. Zij lieten eveneens hun Nederlandse huwelijk erkennen volgens het Marokkaanse familierecht zodat zijn vrouw erfgenaam is.

Bij veel respondenten is er onduidelijkheid over de mogelijkheden en consequenties van het voltrekken van huwelijken volgens de verschillende wetgevingen. Voor het sluiten van het huwelijk laten respondenten zich ondanks allerlei ideologische, sociale en religieuze wensen, voornamelijk leiden door praktische overwegingen. Geen van de respondenten zei hierbij rekening te houden met mogelijke juridische problemen als gevolg van conflicterende rechtssystemen. Tijdens bijeenkomsten van de Werkgroep Mudawwanah³⁴ wordt duidelijk dat Marokkaanse Nederlanders voornamelijk bij echtscheidingen problemen ondervinden van de tegenstrijdige rechtssystemen. Ook na de hervormingen van de Marokkaanse familiewetgeving in 2004, blijven er in praktijk problemen bestaan (S. Bouddount, 2006: 362-365).

4.1.4 Ontmoetingsplaats: stemrecht

Een andere manier waarop Marokkaanse Nederlanders hun Marokkaanse nationaliteit effectueren is door deze in te zetten om bepaalde rechten in Marokko, waaronder stemrecht, te verwerven. Zij eisen, wanneer zij de Marokkaanse nationaliteit bezitten, volwaardige burgerschapsrechten in Marokko.

34 De in Nederland landelijk actieve werkgroep Mudawwanah heeft als hoofddoel de verbetering van de rechtspositie van Marokkaanse vrouwen, het bevorderen van zelfstandigheid en emancipatie o.a. door adequate hulpverlening, signalering van knelpunten, voorlichting en preventie. Een van haar activiteiten is het organiseren van voorlichtingsbijeenkomsten voor Marokkaanse vrouwen en hulpverleners over de wijzigingen in de Mudawwanah en de rechtspositie van vrouwen. Daarnaast heeft de werkgroep voorlichtingsmateriaal ontwikkeld, meldpunten voor hulpverlening en verwijzing in kaart gebracht en informatie voor websites ontwikkeld. De werkgroep is nauw betrokken bij actuele ontwikkelingen en discussies, zoals momenteel de problematiek van vrouwen die gedwongen achtergelaten worden in Marokko, en heeft een adviserende rol naar beleidsmakers en politici toe. (www.steunremigranten.nl)

Anass (28 jaar): “Ik voel me ook verbonden met beide landen [...] die twee nationaliteiten dragen is voor mij nooit een probleem geweest. Maar aan de andere kant vind ik dat wanneer ik Marokkaan ben, dat daar beleid op toegepast mag worden. En dat het aantrekkelijk gemaakt mag worden. Ten slotte hebben we ook veel over voor Marokko.”

Anass beschouwt de Marokkaanse nationaliteit als een instrument om privileges, waaronder gunstige investeringsvoorwaarden en een betere behandeling op het Marokkaanse consulaat te krijgen. Enkele respondenten trachten via een beroep op hun Marokkaanse nationaliteit invloed uit te oefenen op de Marokkaanse politiek in de vorm van het krijgen van stemrecht. Met een deel van de respondenten spreek ik over het stemrecht in Marokko. Dit is een onderwerp waar niet alle Marokkaanse Nederlanders zich mee bezig houden en waar bovendien veel onduidelijkheid over is.

Anass (28 jaar): “Volgens mij kan ik wel stemmen met mijn Marokkaanse nationaliteit. En er wordt ook heel veel gestimuleerd en gepromoot via de Marokkaanse kanalen en het consulaat. [MK: om te stemmen?] Volgens mij wel, alleen dat weet jij misschien beter dan ik. Volgens mij wordt dat gestimuleerd om ook vanuit het buitenland te stemmen.”

Anass zegt in dit deel van het interview dat Marokkaanse autoriteiten veelvuldig actie ondernemen om Marokkanen in het buitenland te laten stemmen. Wanneer ik Anass om verduidelijking vraag, relativeert hij zijn opmerking. Omdat hij zich afvraagt of ik ‘het beter weet’ en zijn opmerking nu introduceert met ‘volgens mij’, blijkt dat hij het beeld dat hij heeft over Marokkaanse autoriteiten niet baseert op eigen ervaringen. Meerdere respondenten gebruiken rond dit onderwerp dergelijke bewoordingen. De beeldvorming over het handelen van de Marokkaanse overheid komen voort uit eigen ervaringen, maar dus ook uit aannames.

Het merendeel van de respondenten heeft een kritische houding ten aanzien van de verkiezingen in Marokko en zegt hieraan niet deel te willen nemen. Zij hebben hier meerdere motieven voor. De meest voorkomende is het gebrek aan vertrouwen in het Marokkaanse politieke systeem. Respondenten zetten vraagtekens bij de mate van democratie. Deze respondenten gebruiken de termen “ontransparant” en “poppenkast” wanneer zij spreken over de Marokkaanse politiek.

Khalid (36 jaar): “Stemrecht in Marokko? Nee dat is niks voor mij. Principieel, ik ben hier in Nederland. Ik probeer dit land mede in te richten. Ik weet wat zich hier afspeelt, in Marokko niet.”

Meerdere respondenten zien de Marokkaanse verkiezingen als een spel. De macht blijft uiteindelijk toch bij de Marokkaanse koning. Hanane (24): “Men wil echt niet stemmen. Het is geen dictatuur, maar ook nog lang geen democratie”. Hoewel Marokko de kenmerken heeft van een democratie – zoals verscheidene politieke partijen en verkiezingen – garandeert dit geen democratisch bestuur (Tozy, 2008:34). Ondanks de verkiezingen, benoemt de Marokkaanse koning de belangrijkste ministers (Sater, 2010:76-78). De ‘democratische’ ontwikkelingen versterken eerder de macht van het bestaande regime dan deze te begrenzen (Bergh, 2009:347).

Respondenten hebben niet het idee dat zij met hun stem daadwerkelijk kunnen bijdragen aan veranderingen in Marokko. Meerdere respondenten menen dat de Marokkaanse verkiezingen betrekking hebben op het leven van Marokkanen in Marokko en dat zij, als Marokkanen in het buitenland, daar geen rol voor zichzelf zien weggelegd. Samuel zou, omdat hij stemrecht heilig vindt, wel gaan stemmen.

Samuel (27 jaar): “Om de democratie te steunen zou ik stemmen. Ten tweede, wij ontkomen niet aan Marokko; je bezit nou eenmaal de Marokkaanse nationaliteit en je hebt er familie wonen. Mijn stem zou eerder dogmatisch dan opportunistisch zijn.”

Hoewel een aantal respondenten en Marokkaans-Nederlandse organisaties zich inzetten voor de mensenrechten en democratisering in Marokko, overheerst bij respondenten een weinig betrokken houding ten aanzien van de politiek in Marokko.

Samenvatting

De respondenten in dit onderzoek zijn zich bewust van hun Marokkaanse nationaliteit. Zij zijn ervan op de hoogte dat zij geen afstand kunnen doen van deze nationaliteit. Marokkanen in het buitenland kunnen hierdoor gebruik maken van het Marokkaanse familierecht. Hoewel Marokkaanse Nederlanders zelf kunnen bepalen of zij bijvoorbeeld voor de Marokkaanse wet trouwen, ervaren velen een verplichting dit wel te doen. Deels komt dit door gewoonte en sociale druk. Anderzijds zijn zij hiertoe indirect ‘verplicht’, wanneer zij aanspraak op belangen, waaronder erfrecht, in Marokko willen maken. Het effectueren van de Marokkaanse nationaliteit vormt een manier voor Marokkaanse Nederlanders om toegang te verkrijgen tot persoonlijke belangen en wensen in Marokko.

Afhankelijk van hun levensfase krijgen Marokkaanse Nederlanders wel of niet met Marokkaanse autoriteiten te maken. Opvallend bij deze ontmoetingen is dat Marokkaanse Nederlanders het tijdstip over het algemeen zelf bepalen. Niet alle ouders schrijven hun kind meteen bij de geboorte in en ik hoorde herhaaldelijk van

Marokkaanse Nederlanders dat hun paspoort en identiteitskaart waren verlopen. Echter, wanneer zij besluiten de Marokkaanse overheid te ontmoeten in de vorm van een afspraak op het Marokkaanse consulaat, zijn zij afhankelijk van Marokkaanse autoriteiten. Respondenten voelen zich overgeleverd aan de handelswijze van Marokkaanse autoriteiten. Zij hebben geen zicht op de duur en het verloop van hun verzoek en zij ervaren dat het hebben van de juiste contacten het proces, bijvoorbeeld een paspoortaanvraag, kan versoepelen. Sommige respondenten ervaren dat de ontmoetingen met Marokkaanse consulaire diensten overzichtelijker verlopen dan een aantal jaren geleden. Op de websites van de consulaten is nu bijvoorbeeld informatie te vinden, zijn benodigde formulieren te downloaden en kunnen zij afspraken maken.

Hoewel alle Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit behouden en deze aan hun kinderen doorgeven, heeft de Marokkaanse overheid geen zicht op alle Marokkanen in Nederland. Zij kunnen Marokkaanse Nederlanders namelijk niet dwingen zich in te schrijven op het Marokkaanse consulaat of te trouwen voor de Marokkaanse wet. De Marokkaanse overheid is voor het bijhouden van gegevens over Marokkanen in het buitenland afhankelijk van de bereidwilligheid van Marokkaanse Nederlanders.

4.2 Ontmoetingsplaats: Marokkaanse nationale identiteit

De Marokkaanse overheid investeert in de constructie en het behoud van de Marokkaanse identiteit voor Marokkanen in het buitenland. Deze nationale identiteit is een gecreëerde eenheid, wordt ook wel *imagined community* genoemd, waarbij de individuen elkaar niet allemaal persoonlijk kennen en desalniettemin met elkaar verbonden zijn (Anderson, 1983). De identiteitskenmerken van de etnisch dominante groep zijn veelal onderdeel van de officiële symboliek en wetgeving (Eriksen, 2002:98). Zoals beschreven in hoofdstuk 1, kenmerkt de Marokkaanse nationale identiteit zich voornamelijk door Arabische en islamitische identiteiten. In het hedendaagse nationale identiteitsdiscours erkent de Marokkaanse overheid echter etnische, linguïstieke en religieuze pluraliteit binnen de nationale gemeenschap (Kosansky & Boum, 2012:430). Koning Mohamed VI opende onder andere het Koninklijke Berberinstituut (IRCAM) met als doel het behouden en zichtbaar maken van de Berberculturen. Het instituut heeft daarnaast de ambitie haar status te versterken in een nationale educatieve, sociaal-culturele en mediacontext (El Aissia, 2011:213).

Het ministerie van Marokkanen in het Buitenland en Stichting Hassan II hebben meerdere projecten om Marokkanen in het buitenland in aanraking te brengen met aspecten van de Marokkaanse nationale identiteit. Voorbeelden hiervan zijn Arabische taallessen voor kinderen, culturele centra en culturele reizen naar Marokko.

De constructie van ‘Marokkanen in het buitenland’ als burgers van Marokko, roept weerstand bij respondenten op. Het beleid van de Marokkaanse overheid om het ‘Marokkaans zijn’ van Marokkanen in het buitenland te stimuleren, strookt niet met de beleving van Marokkaanse Nederlanders. Illustratief hiervoor is de volgende opmerking van Abdel. Hij wijst naar zijn voorhoofd wanneer hij zegt dat de Marokkaanse overheid de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders als Marokkanen beschouwt. “Voor mijn dochters is Marokko zand en lekker eten. Van de koning et cetera weten zij niks. Het is een misdad om hen te Marokkaniseren.”

De culturele projecten van de Marokkaanse overheid sluiten veelal niet aan op de wensen en behoeften van Marokkaanse Nederlanders. Driss zegt dat de kloof groot is tussen Marokkaanse Nederlanders en de Marokkaanse autoriteiten in Nederland. Hij wijt dit voornamelijk aan de houding van Marokkaanse autoriteiten. Driss benoemt de afstand tussen de Marokkaanse autoriteiten en Marokkaanse Nederlanders als volgt:

Driss (41 jaar): “Ze [MK: Marokkaanse autoriteiten] zien de Marokkaan nog steeds als diegene die nog naar Marokko zal terugkeren. Onze onderdanen denkt Marokko nog steeds. [...] Dit is alleen een idee van Marokko. Ze denken nog steeds dat we meer Marokkaans dan Nederlands zijn. Dat heeft niks te maken met de werkelijkheid.”

Eén van de projecten van de Marokkaanse overheid is op het moment van schrijven de oprichting van een cultureel centrum in Amsterdam. Respondenten staan kritisch tegenover dit project van de Marokkaanse overheid. Kamal (49) vertelt dat minister Ameer voor Marokkanen in het Buitenland voor de oprichting van het cultureel centrum met meerdere Marokkaanse Nederlandse partijen onderhandelt. Hij heeft hier geen goed gevoel over en denkt dat het centrum een wespennest van de Marokkaanse inlichtingendienst wordt. Ook Noureddine (59) is op de hoogte van de ontwikkelingen van het culturele centrum in Amsterdam. Hij geeft aan alleen onder bepaalde omstandigheden mee te willen werken aan het project. Hij heeft er weinig vertrouwen in. “Ook in Spanje en Canada zijn de culturele centra tot nu toe niet geslaagd. Er is alleen een lege ruimte.” Achmed (50) wil best samenwerken met Marokkaanse autoriteiten voor de oprichting van het centrum, maar wil niet zijn

“vingers branden aan geheimzinnige spelletjes”. Net als in het voorgaande hoofdstuk, is de Marokkaanse overheid ook voor de uitvoering van culturele projecten afhankelijk van de medewerking van Marokkaanse Nederlanders.

4.2.1 Marokkaans nationalisme?

In de percepties van respondenten ten aanzien van de Marokkaanse nationale identiteit zijn twee patronen te herkennen. Het eerste patroon is dat respondenten een duidelijke Marokkaanse nationale identiteit missen.

Achmed (50 jaar): “We hebben niet een opvoeding op school of op straat gehad dat je echt stoer moet zijn of gek op de vlag van jouw land. We zijn net Nederlanders wat dat betreft.”

“Nu”, zegt Yassin (35 jaar), “hebben Berbers in Marokko eigen rechten. Ze hebben eigen televisie en de koning heeft ook een instituut opgericht om die Berberse identiteit en taal te ontwikkelen. Vroeger was dit anders. De regering deed helemaal niks. Stimuleerde je taal en identiteit niet. Dat heeft effect gehad op de meeste Marokkanen die hier [in Nederland] woonden. Ze voelden zich volgens mij geen Marokkanen. Meer Europeaan dan Marokkaan.”

Younes (36 jaar): “Het trots zijn op Marokko is wat ik mis. Dat heeft Marokko laten verwateren. Wij missen dat. Dat zou je identiteit geven.”

Bovenstaande citaten laten zien dat deze respondenten geen sterke nationaliteitsconstructie vanuit de Marokkaanse overheid ervaren. Opvallend is dat Yassin de Marokkaanse nationaliteit pas herkent nu er in Marokko aandacht en ruimte is voor Berberidentiteiten. Dit punt is van belang voor het tweede patroon ten aanzien van de Marokkaanse nationale identiteit.

Dit tweede patroon is dat meerdere respondenten spreken over (het ontbreken van) Berberse elementen in de nationale Marokkaanse identiteit. Sommige respondenten voelen zich overheerst door de Arabische elementen van de Marokkaanse identiteit. Eén van deze respondenten is Said. Zijn wens ten aanzien van het handelen van de Marokkaanse overheid is de volgende:

Said (37 jaar): “Ze [MK: de Marokkaanse overheid] moet ophouden met systematisch arabiseren. Wil je de gemeenschap tegemoet komen? Dan doe dat adequaat met bijvoorbeeld informatie in het Berbers. Bijvoorbeeld de luchtvaartmaatschappij, ze hebben allerlei talen behalve Berbers, terwijl zij [MK: Berbers] de grootste inkomstenbron vormen. [...] Op het consulaat in Utrecht, met de dichtstbevolkte Berberse bevolkingsgroep, zijn alle ambtenaren Arabischtaalig.”

Andere respondenten ervaren echter dat in vergelijking met de eerste decennia na het Franse protectoraat er nu meer ruimte is voor Berberidentiteiten binnen de Marokkaanse nationale identiteit.

Deze twee patronen lijken tegenstrijdig. Aan de ene kant ervaren respondenten een gebrek aan Marokkaanse nationaliteit en aan de andere kant ervaren zij invloeden van Marokkaans nationalisme wanneer zij spreken over een overheersing van Arabische elementen in de Marokkaanse nationale identiteit. Deze tegenstrijdigheid komt deels voort uit de verschillende ervaringen en achtergronden die respondenten hebben. Daarbij is de constructie van een nationale identiteit een lastig te identificeren onderwerp. Respondenten ervaren mogelijk geen directe constructie van de Marokkaanse nationale identiteit, terwijl zij de veranderingen van deze nationaliteitsconstructie (onbewust) wel meekrijgen. Om inzicht te krijgen in de manier waarop de Marokkaanse overheid Marokkaanse Nederlanders met een Marokkaanse identiteit bereikt, zal ik in het navolgende drie aspecten belichten die van belang zijn in de constructie van de nationale identiteit: onderscheid Berbers en Arabieren, Marokkaanse talen en het Koninklijke Berberinstituut.

4.2.2 ‘Arabieren’ en ‘Berbers’

Wat betreft de Marokkaanse identiteit blijkt het onderscheid tussen Berbers en Arabieren voor respondenten van belang. Hoewel ik de respondenten geen vragen stelde met daarin de begrippen ‘Berber’ en ‘Arabier’, kwamen deze begrippen regelmatig terug in de interviews. Omdat dit onderscheid onderdeel is van de (veranderde) Marokkaanse nationale identiteit beschrijf ik op welke manier respondenten de begrippen op uiteenlopende manieren gebruiken.

De uiteenlopende manieren waarop respondenten gebruik maken van de identiteitsconcepten licht ik toe met een citaat van Tarik. Hij wil duidelijk maken dat de begrippen ‘Arabieren’ en ‘Berbers’ sociale constructies zijn.

Tarik (26 jaar): “Het zijn verhaaltjes over Arabieren en Berbers in Marokko, terwijl dat [MK: onderscheid] helemaal niet bestaat. Het is geprogrammeerd dat Berbers de slechten zijn, maar dan blijkt dat 99 procent van Berberse afkomst is. Ik ben eerder trots dat ik Marokkaan en Berbers ben dan Arabisch.”

Volgens Tarik zijn begrippen ‘Arabieren’ en ‘Berbers’ constructies. Het zijn volgens hem “verhaaltjes” die niet overeenkomen met de werkelijke afkomst van Marokkanen. Zijn opmerking sluit aan bij eerder onderzoek waaruit blijkt dat er ‘Berber’

tribale samenlevingen zijn die alleen Arabisch spreken en ‘Arabische’ tribale samenlevingen die Berber spreken (Waterbury, 1970:11). De laatste zin uit het citaat van Tarik is interessant. Hierin zegt Tarik dat hij trots is Marokkaan en Berber te zijn in plaats van Arabier. In eerste instantie wil hij laten zien hoe de concepten slechts “verhaaltjes” zijn, terwijl hij vervolgens dezelfde begrippen gebruikt om zichzelf te positioneren. Dit voorbeeld maakt inzichtelijk dat ondanks het bewustzijn over een gecreëerd onderscheid, Marokkaanse Nederlanders dit onderscheid wel degelijk gebruiken om zich te positioneren.

Hasna (42 jaar): “Ik ben Arabisch, de meeste mensen hier zijn Berbers. Toetaal anders, totaal andere klasse. Veel analfabeten. De moeder van mijn ex-man was ook analfabeet, niet te geloven, zo anders!’ Ik vraag Hasna of haar ex-schoonmoeder een Berber achtergrond had. ‘Nee, zij niet, het is ook niet altijd zo, maar toch, het is een bepaalde klasse, manieren et cetera.”

De manier waarop respondenten de concepten gebruiken, geeft inzicht in hoe zij zichzelf zien ten opzichte van anderen. Hasna gebruikt de term Berber niet om naar een etnische achtergrond te verwijzen, maar naar een bepaald opleidingsniveau en manier van doen.

Al in het begin van mijn gesprek met Hakim vertelt hij dat er een groot verschil is tussen de Marokkanen uit de stad en Marokkanen uit de bergen. Hij komt zelf uit Meknes, een stad in de buurt van Fès. Volgens hem hebben de Riffijnen, afkomstig uit het Rifgebergte, problemen met autoriteit en komen daar problemen in Nederland uit voort. Hakim gebruikt het onderscheid tussen Arabieren en Berbers om sociale en economische problemen te duiden. Hij zegt zelf uit de stad te komen en distantieert zich daarmee van de ‘probleem-Marokkaan’. Esma daarentegen wil zichzelf juist buiten deze categorieën plaatsen.

Esma (31 jaar): “Ik ben van Berberse achtergrond trouwens. Maar ik ben Arabisch opgevoed en ik beheers de [MK: Berberse] taal niet. Ik voel me gewoon Marokkaan. Voor mij bestaat dat onderscheid niet, omdat ik me sowieso een wereldburger voel. Ik voel me geen Marokkaan, geen Nederlander. Ik voel me eigenlijk iemand die twee benen heeft, hier en daar. En ook niet eigenlijk want ik voel me ook thuis in Frankrijk, Spanje en Dubai.”

Om het onderscheid tussen Berbers en Arabieren te overstijgen zegt Esma zich Marokkaan te voelen. Vervolgens wil zij ook de nationale identiteit overstijgen. Zij noemt zichzelf een wereldburger en legt dit uit door haar thuisgevoel in verscheidene landen te benoemen.

4.2.3 Marokkaanse talen

Uit het culturele beleid van de Marokkaanse overheid voor Marokkanen in het buitenland blijkt taal een belangrijk aspect van het behoud van de Marokkaanse cultuur. Er worden meerdere talen in Marokko en door Marokkaanse Nederlanders gesproken. Het standaard Arabisch is de officiële taal van Marokko. In Marokko zijn Berberse talen achtergesteld bij Arabisch, zowel het standaard Arabisch als het gesproken *Darija*, en bij het Frans (Cornwell & Atia, 2012:255).

Verschillende respondenten uiten kritiek op het gebrek aan gebruik van Berberse talen door de Marokkaanse overheid. De taallessen van de Marokkaanse overheid richten zich op de Arabische taal. Uit de opmerkingen van respondenten blijkt, dat zij niet langer achtergesteld willen zijn. Driss beschrijft zijn ervaringen met Berberse talen in Marokko. Hij vertelt dat toen hij ongeveer negen jaar was boeken in Berberse talen verboden waren.

Wanneer ik bij een van mijn respondenten thuis ben, staat de televisie aan op de Marokkaanse zender 2M. Anissa schakelt over naar een zender in het Berbers. Zij vertelt eveneens dat Berberse talen voorheen verboden waren. Anissa is zich bewust van de jarenlange achterstelling van Berberse talen en vertelt dat zij het leuk vindt dat er nu een televisiekanaal is waar men Berbers spreekt.

Ook wanneer ik niet voor een interview bij Anissa ben, blijkt het onderscheid tussen Berbers en Arabisch voor Anissa van belang. Wanneer ik bij haar thuis ben en zij tegen haar zoon spreekt, kijkt haar zoon mij aan en zegt: “dat [de taal waarin zijn moeder spreekt] is Marokkaans”. Anissa corrigeert hem met felle toon: “Dat is geen Marokkaans, maar Berbers.”

De meningen van respondenten ten aanzien van het Berberse televisiekanaal wisselen. Hoewel Anissa blij is met het kanaal, benadrukt Brahim dat de Berberse televisieprogramma's niet zelfstandig zijn en de Marokkaanse overheid hierover de controle heeft.

Brahim (51 jaar): “Het is Marokkaanse televisie, dus je moet niet teveel verwachten. Dat is net als bij de Marokkaanse staatstelevisie; je kunt niet zo vrij zijn als hier.”

Brahim maakt met deze opmerking duidelijk dat hoewel er meer openheid ontstaat, de Marokkaanse overheid volgens hem dit soort projecten beheerst. Anissa verwoordt het als volgt: “Op televisie is het allemaal show. Aan de oppervlakte lijkt Marokko rustig en in verbetering, maar ondertussen verandert er niks. Het is hetzelfde mes, alleen een andere hand”.

4.2.4 Het Koninklijke Berberinstituut

De beeldvorming van respondenten over het Berberinstituut is illustratief voor de percepties van respondenten ten aanzien van de constructie van een Marokkaanse nationale identiteit door de Marokkaanse overheid.

Brahim (51 jaar): “Aan de ene kant wordt de oprichting van het IRCAM gezien als een resultaat van de lange strijd van de Berberse beweging. Dat kan, maar het kan ook zo zijn dat de Marokkaanse koning dit soort interpretatie wil. De koning wil gewoon een derde macht in het land. [Een macht] tegen die extreme moslims en de andere extreme pan-arabisten.”

Hafid (65 jaar): “In Marokko wordt de vijand nog steeds geïncorporeerd. De gegroeide vrijheid in Marokko is nog steeds gebonden aan regels.”

Said vindt het Koninklijke Berberinstituut een schijnvertoning. Het is volgens hem kunstmatig in het leven geroepen, door pressie vanuit de Marokkanen in het buitenland. Een medewerker van het Koninklijke Berberinstituut zegt desgevraagd dat het instituut zich in eerste instantie richt op de Berbers in Marokko en dat zij mogelijk in een later stadium activiteiten voor Marokkanen in het buitenland ontwikkelt.

De drie bovengenoemde respondenten, Brahim, Hafid en Said, hebben een kritische houding ten aanzien van de liberaliseringsprocessen voor Berbers in Marokko. Zij zien in deze ontwikkelingen, waaronder de opening van het Koninklijke Berberinstituut, de controle van de Marokkaanse overheid. Deze houding is typerend voor Marokkaanse migranten, omdat zij opgroeiden in Marokko en ervaringen hebben met de Marokkaanse politiek. Zij herkennen in overheidsinitiatieven de politieke strategie van de Marokkaanse overheid waarbij het institutionaliseren van oppositiepartijen een belangrijke onderdeel vormt (Cornwell & Atia, 2012:266-267; van Amersfoort & van Heelsum, 2007:238). De Marokkaanse overheid heeft een lange traditie van het controleren en coöpteren van organisaties van Marokkanen in Europa (Brand, 2006; de Haas, 2007a; Dumont, 2008; Østergaard-Nielsen, 2012). Het creëren van inspraakruimte voor Marokkanen in het buitenland door de oprichting van de Koninklijke adviesraad van Marokkanen in het buitenland kan een onderdeel zijn van de repressieve machtsstructuren van Marokko. Meerdere respondenten beschouwen de culturele activiteiten van de Marokkaanse overheid als een politieke handeling. Kenmerkend voor de eerste generatie Marokkaanse Nederlanders is de noodzaak die zij ervaren om tweede generatie Marokkaanse Nederlanders voor deze zogenaamde ‘schijn-ontwikkelingen’ te waarschuwen.

4.2.5 Ontmoetingen Marokkaanse nationale identiteit: een eigen zoektocht

Amin voelde zich tijdens zijn schoolperiode in Nederland buitengesloten door vragen van medeleerlingen over wie hij is en waar hij vandaan komt.

Amin (30 jaar): “Ik ben in Nederland opgegroeid. Ik heb Telekids gekeken, carnaval gevierd en ik heb Nederlandse vrienden en toch bestaat een aanzienlijk deel van mijn identiteit momenteel uit het Marokkaanse, het Berberse deel zeg maar. Dat komt volgens mij omdat er heel weinig houvast is. Ik weet niet hoe ik het duidelijk moet maken, maar er is toch minder binding met Nederland dan ik had gedacht eigenlijk.”

Amin benadrukt tijdens het interview niet zijn Marokkaanse, maar zijn Berberidentiteit. Zijn motivatie voor zijn zoektocht kwam voort uit een gebrek aan houvast of binding met Nederland. Hoewel hij actief deelneemt aan de Nederlandse politiek en samenleving, ontbreekt het gevoel volwaardig Nederlander te zijn. De Marokkaanse overheid heeft geen invloed op zijn zoektocht. Amin gebruikt hiervoor onder andere Nederlandse universiteiten en maakt geen gebruik van informatievoorziening van de Marokkaanse overheid als het Koninklijke Berberinstituut.

Respondenten gaan eerder zelf op zoek naar informatie over Berberse talen en culturen dan dat zij gebruik maken van een voorziening als het Koninklijke Berberinstituut. De kennis die respondenten vergaren, maken zij zelf voor een groter publiek toegankelijk door bijvoorbeeld het organiseren van culturele activiteiten, het maken van televisieprogramma's en het openen van een informatieve website (Karrouche, 2013). Opvallend hierbij is dat respondenten op dit terrein niet samenwerken met de Marokkaanse overheid.

Nabil (27 jaar): “Helaas, de Marokkaanse overheid is niet in staat de behoeften goed te kunnen inschatten. Het lukt ze niet de binding te versterken. Aanbod Marokkaanse overheid is achterhaald. De gemeenschap voorziet zichzelf.”

Eén van de grootste bezwaren ten aanzien van ‘culturele ontmoetingen’ met de Marokkaanse overheid is de ontransparante uitvoering. Voor de uitvoering van projecten is de Marokkaanse overheid aangewezen op contacten met Marokkaanse Nederlanders. Respondenten hebben ervaringen waarbij Marokkaanse autoriteiten hen in Nederland persoonlijk benaderden en vroegen om mee te denken en mee te werken aan het verbeteren van de relatie tussen Marokkaanse consulaire diensten en Marokkaanse Nederlanders. Een ander voorbeeld is de organisatie van culturele

reizen voor Marokkaanse Nederlanders in Marokko. Achmed (50) vertelt dat Stichting Hassan II hem benaderde om mensen te werven voor deelname aan een reis naar Marokko. Volgens Achmed kan de Stichting Marokkaanse Nederlanders slecht bereiken en zijn zij afhankelijk van het netwerk van Marokkaanse Nederlanders. In dit geval doet Stichting Hassan II een beroep op het netwerk van Achmed, die voor enkele Marokkaans-Nederlandse organisaties werkzaam is.

Respondenten, voornamelijk zij die migreerden, laten zich kritisch uit over de persoonlijke contacten tussen Marokkaanse autoriteiten en Marokkaanse Nederlanders. Driss is van mening dat de Marokkaanse overheid zich niet op individuen zou moeten richten.

Driss (41 jaar): “Als ze [de Marokkaanse overheid] iets willen, doe dan praktisch werk en niet te dichtbij persoon zelf komen. Ook gevaarlijk. Voor je het weet hoor je bij het apparaat. Als je iets met de staat doet, ben je niet meteen van de geheime politie. Maar je moet wel beseffen, hoe democratisch Marokko ook is, het is nog niet 100 procent vrijheid.”

Eén van de gevolgen van de persoonlijke benadering is volgens Driss dat Marokkaanse Nederlanders dan “bij het apparaat horen”. Deze perceptie komt vaak terug in interviews. Vergelijkbare opmerkingen worden gemaakt, waaronder, “hij of zij is van het systeem” of “hij of zij is van Rabat”. Respondenten waarschuwen ook mij hiervoor. Niet alleen voor Marokkaanse Nederlanders die “bij het apparaat horen”, maar ook voor diegenen die tégen het Marokkaanse regime zijn.

Samenvatting

In welke mate Marokkaanse Nederlanders te maken krijgen met de nationale identiteitsconstructie van de Marokkaanse overheid, is lastig te onderzoeken. Wat voornamelijk opvalt, is het belang dat respondenten hechten aan het onderscheid tussen Berbers en Arabieren. Daarbij zijn veel respondenten zich bewust van de ontwikkelingen in Marokko ten aanzien van de Berbercultuur en de veranderingen in de Marokkaanse nationale identiteit. Zij ervaren deze ontwikkelingen onder andere door de oprichting van het Koninklijke Berberinstituut en het gebruik van Berberse talen op Marokkaanse televisiekanalen. Het merendeel van de respondenten presenteert zich niet als ‘Marokkaan’ en distantieert zich veelal van Marokkaanse overheidsinitiatieven gericht op de Marokkaanse identiteit.

4.3 Marokkaanse nationaliteits- en identiteitsontmoetingen: conclusies

In dit hoofdstuk onderzocht ik twee vragen: (1) wat ervaren Marokkaanse Nederlanders van de Marokkaanse nationaliteit en (2) in welke mate hebben Marokkaanse Nederlanders te maken met de Marokkaanse nationale identiteit?

Doordat het merendeel van de Marokkaanse Nederlanders de Nederlandse nationaliteit heeft aangevraagd dan wel bij geboorte heeft verkregen en men de Marokkaanse nationaliteit niet kan afstaan, groeit het aantal Marokkaanse Nederlanders met een dubbele nationaliteit. Marokkaanse Nederlanders zijn zich bewust van hun Marokkaanse nationaliteit. Zij effectueren hun Marokkaanse nationaliteit in verschillende gradaties. Zowel emotionele als praktische motieven spelen hierbij een rol.

Het voltrekken van of het laten erkennen van een huwelijk voor de Nederlandse wet is voor mijn respondenten vanzelfsprekend. Uit praktische, sociale en religieuze overwegingen sluiten Marokkaanse Nederlanders ook een huwelijk voor de Marokkaanse wet. Dit doen zij door in Marokko te trouwen of een Nederlands huwelijk daar te laten erkennen. Praktische overwegingen omvatten onder andere de mogelijkheid om kinderen te kunnen registreren en de partner erfgenaam te maken. Met sociale overwegingen verwijs ik naar de sociale druk of wenselijkheid die respondenten vanuit hun omgeving ervaren om voor de Marokkaanse wet te trouwen. Meerdere respondenten beschouwen een huwelijk volgens Marokkaans familierecht, dat gebaseerd is op Malikitische rechtsgeleerdheid, als een islamitisch huwelijk. Geen van de respondenten houdt bij het sluiten van een huwelijk voor zowel de Nederlandse als de Marokkaanse wet rekening met de praktische problemen tijdens een mogelijke echtscheiding, terwijl uit bijeenkomsten en ander onderzoek blijkt dat Marokkaanse Nederlanders op dit vlak wel problemen ondervinden (Buskens, 1999; Jordens-Cotran, 2000; Sportel, 2011).

Ten opzichte van het onderzoek van Dessing van ruim tien jaar geleden zijn er twee belangrijke ontwikkelingen te herkennen. De respondenten uit het onderzoek van Dessing (2001) sloten voornamelijk een huwelijk in Marokko of op het Marokkaanse consulaat. Zij verklaart dit vanuit het feit dat de helft van de Marokkaanse Nederlanders ruim een decennium geleden niet de Nederlandse nationaliteit had (Dessing, 2001:93). Daarbij komt dat tussen 1990 en 1999 een huwelijk gesloten op het Marokkaanse consulaat, ook wanneer beide echtgenoten in het bezit waren van de Nederlandse nationaliteit, erkend werd in Nederland (Jordens-Cotran, 2000:127).

Een tweede opvallende ontwikkeling ten opzichte van het onderzoek van Dessing is dat een Marokkaans huwelijk volgens de Malikitische voorschriften voor haar respondenten volstond als religieus huwelijk (Dessing, 2001:93). Sommige respondenten in mijn onderzoek beschouwen het huwelijk volgens Marokkaans familierecht echter niet als een religieus huwelijk. Zij kiezen ervoor naast een Nederlands en/of Marokkaans huwelijk ook nog een islamitisch huwelijk te sluiten. Deze ontwikkeling sluit aan bij de bevindingen in het volgende hoofdstuk dat Marokkaanse Nederlanders hun religieuze leven organiseren buiten de Marokkaanse overheid om.

In Nederland groeit het aantal mensen met meerdere nationaliteiten. Tegelijkertijd wordt er in het politieke debat meer nadruk gelegd op de symboliek van de Nederlandse nationaliteit. Enerzijds zorgt dit ervoor dat Marokkaanse Nederlanders afstand willen doen van het 'Marokkaans zijn' en de verplichte Marokkaanse nationaliteit – alleen kan dat niet – en anderzijds resulteert het politieke debat in gevoelens van uitsluiting en stijgt daardoor de symbolische waarde van de Marokkaanse nationaliteit. Uit onderzoek van van der Welle blijkt dat Marokkaanse jongeren – in vergelijking met jonge Turkse en Surinaamse Nederlanders – het liefst worden aangesproken als Nederlander. Slechts 44% van de Marokkaanse jongeren wil, in tegenstelling tot 57% en 59% van de Turkse en Surinaamse jongeren, dat de achtergrond van bevolkingsgroepen in Nederland wordt benoemd (van der Welle, 2011:236). Ook uit mijn interviews blijkt dat Marokkaanse Nederlanders een negatieve associatie hebben met het 'Marokkaan' zijn in Nederland.

Dit onderzoek laat opnieuw zien dat het hebben van een paspoort geen garantie is voor een gevoel onderdeel te zijn van de geconstrueerde Nederlandse samenleving (Ghorashi & Vieten, 2012). Ondanks het Nederlandse paspoort voelen Marokkaanse Nederlanders zich niet allemaal thuis in de Nederlandse samenleving. Hetzelfde geldt overigens voor de Marokkaanse samenleving. Hoewel Marokkaanse Nederlanders de Marokkaanse nationaliteit hebben, voelen zij zich niet allemaal volwaardig Marokkaans burger doordat zij bijvoorbeeld niet vanuit Nederland kunnen deelnemen aan de Marokkaanse verkiezingen. Voor Marokkaanse Nederlanders geldt dat zij zich eerder verbonden voelen met niet-nationale identiteiten (van Amersfoort & van Heelsum, 2008:252; 2006; Ketner, 2008:48; Phalet & Swyngedouw, 2002:14).

Veel respondenten voelen zich niet altijd thuis in Nederland en beschrijven tijdens de interviews situaties waarin zij zichzelf zien als een buitenstaander. Dit is een proces waarin zij zichzelf in de samenleving als 'de ander' beschouwen (Ghorashi, 2003:170). Hoe Marokkaanse Nederlanders hiermee omgaan, verschilt per

persoon. Grofweg onderscheid ik twee manieren. Enerzijds versterken zij het niet-thuishoren door zich te richten op andere vormen van verbondenheid. Anderzijds zetten zij zich extra in om wel die eigen plek in de Nederlandse samenleving te creëren.

Respondenten hebben ervaringen met projecten van de Marokkaanse overheid die zich richten op de constructie en het behoud van een Marokkaanse nationale identiteit. Meerdere respondenten ervaren een gebrek aan een duidelijk nationale identiteit. Andere respondenten uiten daarentegen verzet tegen de nadrukkelijke aanwezigheid van Arabische kenmerken, waaronder taal, in het beleid van de Marokkaanse overheid. Dat zij zich aangesproken voelen en zich tegen bepaalde facetten van de nationale identiteit verzetten, is ook onderdeel van de *politics of belonging* (Yuval-Davis, 2011:20). Marokkaanse Nederlanders dragen op die manier zelf bij aan de constructie van de Marokkaanse identiteit voor Marokkanen in het buitenland.

Opnieuw blijkt dat de Marokkaanse overheid voor de implementatie van haar projecten afhankelijk is van persoonlijke contacten met Marokkaanse Nederlanders. Hierdoor hebben de wensen en belangen van Marokkaanse Nederlanders invloed op de daadwerkelijke uitvoering van de projecten. De culturele projecten van de Marokkaanse overheid sluiten veelal niet aan op de wensen en behoeften van Marokkaanse Nederlanders. Omdat verscheidene Marokkaanse Nederlanders de culturele projecten beschouwen als onderdeel van een politieke strategie, zijn zij terughoudend ten aanzien van initiatieven als een cultureel centrum en het Koninklijke Berberinstituut. Deze percepties van Marokkaanse Nederlanders sluiten aan bij ander onderzoek waaruit blijkt dat de Marokkaanse overheid veelal de controle houdt op de 'liberale' ontwikkelingen in Marokko (Kosansky & Boum, 2012; Zeghal, 2009; Tozy, 2008, Benhaddou, 2011).

Kosansky en Boum (2012) beschrijven de 'liberalisering' ten aanzien van andere dan Arabische en islamitische identiteiten. De Marokkaanse films waarin Marokkaanse joden nadrukkelijk worden gepresenteerd als Marokkaanse burgers zijn een ondersteuning van de nationale identiteitsconstructie die breekt met het verleden van onderdrukking en waar daarentegen ruimte is voor pluriformiteit. Hoewel er een 'liberale' ontwikkeling te zien is in de kritiek die de films uiten op de staat, is deze kritiek aan grenzen gebonden en geldt die vrijheid niet ten aanzien van kritiek op het huidige regime (Kosansky & Boum, 2012:438; Smith & Loudiy, 2005:1083). Ondanks de hervormingen van 2002 ter vergroting van de persvrij-

heden, zijn meerdere journalisten die de *red lines*³⁵ overgingen, vervolgd (Bergh, 2009:347).

35 De Marokkaanse autoriteiten maken duidelijk dat opinies, vergaderingen en uitingen onderworpen zijn aan censuur en verbod, wanneer (1) de koning en leden van het koningshuis worden beledigd, bekritiseerd, gekarikaturiseerd of worden beschuldigd van een misdrijf; (2) wanneer de legitimiteit van de islam als een staatsreligie met de koning als hoofd wordt betwijfeld of ondermijnd; en (3) wanneer het territorium van Marokko wordt betwist, voornamelijk wanneer het de soevereiniteit van de Westelijke Sahara betreft (Smith & Loudiy, 2005:1070-1071).